

Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Yapısından Kentsel Kesitler

Zelkif Polat*

Özet

Türk-Ermeni ilişkileri yaklaşık bin yıllık bir geçmişe sahiptir. Tarih ve coğrafya ortaklığı, Ermeni cemaati için "millet-i sadıka" şeklinde bir terim üretmiştir. Sadık millet olarak taltif edilen Ermeni cemaati, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde iç ve dış konjonktürün de etkisiyle devleti tehdit eden bir unsura dönüşmüştür. Bu açıdan Türk-Ermeni ilişkileri, farklı dönemlerde keskin tonlarla birbirinden ayrılan bir karakter taşımaktadır. Toplumsal ilişkilerdeki kırılmalara rağmen ortak coğrafya ve tarih, Türkler ve Ermeniler arasında önemli bir kültürel etkileşim doğurmuştur. İki toplum arasındaki ilişkilerin sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlarıyla araştırılması, söz konusu süreçlerin derinlemesine kavranmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Osmanlı Ermenileri, Türk-Ermeni ilişkisi, Azınlık, Ermeni uluslaşması.

Giriş

Türk-Ermeni ilişkileri Türklerin Anadolu'ya girişiyle başlar. Dolayısıyla iki toplum

arasında asırlar süren bir birliktelik hâsil olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar Ermeniler, coğrafi bir sınırlandırılmaya tabi tutulmadan, Anadolu genelinde kültür ve inançlarını sorunsuz bir şekilde yaşamışlardır. Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan teknolojik gelişmeler, emek-sermaye ilişkisindeki dönüşümün doğurduğu yeni iktisadi düzen, cemaat olgusunu ulus kimliğine dönüştüren modernleşme algısı gibi faktörler, diğer gayrimüslim cemaatlerde olduğu gibi, Osmanlı tebaası Ermenileri de toplumsal dönüşüm sürecine dâhil etmiştir.

Ermeni cemaatinin uluslaşma süreci, diğer gayrimüslim cemaatlere göre daha sancılı olmuştur. Zira Ermeniler coğrafi açıdan daha dağınık bir nüfus özelliği taşımaktaydı ve doğudan batıya Anadolu'nun her tarafında yaşamaktaydılar. Diğer taraftan misyoner faaliyetlerinin hedef kitlelerinden birisi olan Ermeniler, söz konusu faaliyetlerin bir sonucu olarak, mezhepsel birliğini de kaybetmeye başlamışlardı. Bu durum aynı zamanda Ermenileri emperyalist devletlerin oluşturmaya çalıştıkları nüfuz bölgelerinin yerli unsurları haline getirmiştir. Bahsi geçen gelişmelerin etkisiyle Türk-Ermeni birlikteliği, Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde ortaya çıkan Ermeni isyanlarıyla başlayan kaos ortamında dramatik bir şekilde nihayetlenmiştir.

Buradan hareketle, yaklaşık bin yıllık Türk-Ermeni birlikteliğinin oluşturduğu ortaklıklar, siyasi söylem ve tartışmaların gölgesinde kalmıştır. Siyasal yönü ön plana çıkan tartışmalar akademik dünyaya da yansımış ve bu konuda yapılan araştırmaların içeriğini daha çok ideolojik boyuta taşımıştır.

Ermenilerin Osmanlı toplumundaki konumları, sosyo-ekonomik hayattaki rolleri, yerel düzeyde yapılacak detaylı araştırmalarla ortaya konacaktır. Bu çalışma, farklı kentlerdeki verilerin kıyaslanması suretiyle, Ermenilerin Osmanlı toplumundaki sosyal,

(*) Yrd.Doç.Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

ekonomik ve kültürel konumlarını ortaya çıkarmak amacına katkı oluşturması düşüncesiyle yapılmıştır.

Anadolu'da Ermeni Nüfus ve Nitelikleri

Osmanlı Devleti'nde genel veya mahalli düzeyde nüfus verilerini elde etmek, çoğunluğu vergi amaçlı bazı kayıtlar üzerinden ulaşılan tahmini bilgilerle sınırlıdır. Dolayısıyla bir yerleşim yerinin veya bir etnik ya da dini grubun nüfusunu doğrudan tespit etmek oldukça güçtür. Konuya Ermeni nüfus açısından bakıldığında ise, Osmanlı klasik döneminde "millet sistemi" kapsamında ilk örgütlenen cemaat Rumlar olduğu için, bu cemaat dışındaki diğer etnik grupların çoğunluğu Ermeni nüfus içinde sayılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Ermenileri hakkında birbirinden çok farklı nüfus rakamlarıyla karşılaşılabilmektedir¹.

2

Ermenilerin Anadolu coğrafyasındaki yerleşimleriyle ilgili doyurucu bilgiler mevcut değildir. Doğu ve bazı güney topraklarında Ermeni yerleşimlerinin tarihi ile ilgili birtakım bilgiler bulunsa da, Orta ve Batı Anadolu'ya ne zaman ve ne şekilde yerleştiklerine dair bilgiler eksiktir. Bu konuda ulaşılabilen, bir kısmı rivayet düzeyindeki bilgilerden hareketle, orta ve batı bölgelerine Ermenilerin sonradan yerleşmiş oldukları tahmin edilmektedir. Mesela, Bursa'ya ilk yerleşen Ermenilerin, Çelebi Sultan Mehmet'in Yeşil Camii'ni yaptırdığı sırada, kış günlerinde mescide gelen Müslümanlara hizmet etmeleri için, on hanelik bir grup olarak şehre getirilip, mescidin civarına iskân olunduğu²; Afyonkarahisar'a ise XV. yüzyılda şehirdeki Mevlevi postnişini Sultan Divani döneminde yedi hanelik bir Ermeni grubun getirilip yerleştirildiği³, hatta Ermeniler arasında yaygın olan bir görüşe göre ise, Afyonkarahisar'ın ilk Ermeni sakinlerinin, bölgede etkin olan Mevlevilerin daveti sonucu buraya iskân olduğuna dair⁴ bilgiler, Osmanlı Devle-

ti'nin klasik döneminde söz konusu kent ve bölgelerde Ermeni nüfusun azlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla Orta ve Batı Anadolu kentlerindeki Ermeni nüfusun sonradan yapılan göçlerle arttığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Anadolu'nun doğusundaki kentlerde, kent merkezleri dışında da yoğun bir Ermeni nüfus bulunurken, batıdaki kentlerde, istisnaları olmakla birlikte, Ermeni nüfusun daha çok kent merkezlerinde toplanması⁵, yukarıdaki bilgileri desteklemektedir. Mesela XVI. yüzyılın ortalarında Antep'in sadece bir köyündeki Ermeni nüfus, kaza merkezinden daha fazlayken⁶, Afyonkarahisar'ın kaza merkezi dışında kayda değer Ermeni nüfus bulunmamaktaydı.

Osmanlı tebaası gayrimüslim nüfusun iç ve dış gelişmelerle ilişkili olarak, kapsamlı göçler gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu göçlerde XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında yaşanan isyanlar ile özellikle İran ve Rusya ile yapılan savaşlar etkilidir. Söz konusu isyan ve özellikle savaşlar Anadolu'nun doğu kısmını ve doğu sınır ötesini daha fazla ilgilendirdiği için, bölgesel nüfus yoğunluğu taşımaları boyutuyla Ermenileri yakından etkilemiştir.

Döneme ait nüfus verilerine bakıldığında, XVI. yüzyıldan itibaren özellikle Orta ve Batı Anadolu kentlerinde, Ermeni nüfus oranında belirgin bir artış olduğu görülmek-

- (1) Farklı kaynaklarda geçen rakamlara göre Anadolu'daki Ermeni nüfusa ait veriler yedi yüz altmış bin ile üç milyon arasında değişmektedir. Bkz. Şenol Kantarcı, "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, 2002, s.26; Raymond H.Kevorkian, Paul B.Paboudjian, 1915 *Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yay. Kasım 2012, İstanbul, s.57.vd. Ayrıca Ermeni nüfusla ilgili olarak karşılaştırmalı bilgiler için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Mart 2001), s.125 vd; Bilâl N. Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Eylül 2009, s.73 vd.
- (2) Ali İhsan Karataş, "Fethinden XIX Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C. 14, S. 2, 2005, s. 85.*
- (3) Ömer Fevzi Atabek, *Afyon Vilayeti Tarihçesi*, Haz. Turan Akkoyun, AKÜ Yay., Afyon, 1997, s.119.
- (4) G.Tcherkezian, "La Communauté Arménienne d'Afyon Karaisar", Paru dans le quotidien en langue arménienne "HARATCH", traduction Lise Nazarin, <http://www.eglise-apostolique-armenienne.com/tranche.htm>; Bahsi geçen dönemde şehrin Konya'dan sonra Mevleviliğin en önemli ikinci merkezi olduğunu dikkate almak gerekir. Bkz. Latif Daşdemir, "Afyonkarahisar'da Mevlevilik", *Sultan Divanı ve Afyonkarahisar'da Mevlevilik*, AKÜ Yay., Afyon, 2002, s. 177-188.
- (5) Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s.61-64.
- (6) Ramazan Erhan Güllü, *Antep Ermenileri/Sosyal Kültürel ve Siyasi Hayat*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, Ocak 2010, İstanbul, s.57-58.

tedir. Mesela Afyonkarahisar kaza merkezinde XVI. yüzyılın başlarında, toplam kaza nüfusunun %4,3'ünü oluşturan çok büyük bir kısmı Ermeni olan gayrimüslim nüfus oranı, aynı yüzyılın sonlarına doğru %8'e yükselmiştir⁷. Benzer bir şekilde XV. yüzyılın sonlarına doğru Kayseri'de toplam nüfusun %18'ini oluşturan Ermeni nüfus, yüz yıl sonra %25'e yükselmiştir⁸. Aynı zaman diliminde XVI. yüzyılın sonlarına doğru, Maraş'ta da Ermeni nüfusun artışına dair bilgiler bulunmaktadır⁹. Diğer taraftan XV. yüzyılda Antep'te de Ermeni nüfusun arttığı ve artışı getiren nüfusun İran ile Doğu Anadolu'daki bazı kentlerden geldiği belirtilmektedir¹⁰.

Söz konusu nüfus hareketliliğinin sebeplerini daha önce de belirtildiği gibi, döneme ait konjonktürel olaylarla bağlantılı değerlendirmek gerekir. Bunlardan birincisi bahsi geçen dönemde İran'la yapılan şiddetli savaşların yarattığı göç dalgasıdır ki, I. Selim'in Safevi seferinde, savaşa hazır olmayan Şah İsmail, kuvvetlerini geri çekerken bölgedeki yerleşim yerlerini yakmış ve binlerce Ermeni topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır¹¹. İkincisi ise döneme damgasını vuran Celali İsyanlarından kaynaklanan göçlerdir¹². Nitekim Celali isyanları sırasında oluşan otorite boşluğu, doğudaki bir kısım nüfusun Orta Anadolu kentlerine göç etmesine yol açmıştır. Bu isyanların sebep olduğu uzun mesafeli kitlesel göçlerin hem Anadolu'da hem de Balkanlarda kentlerin nüfusunu arttırdığı bilinmektedir¹³. Diğer taraftan bu isyanlar hem Anadolu içinde hem de dışında Ermenilerin daha yoğun yaşadığı yerleşim yerlerinin aşırı tahribine sebep olmuştur¹⁴. Diğer bir sebep ise Ermenilerin yaşadığı platoların diğer kavimlerin mücadelesi ve göçleriyle baskı altına girmiş olmasıdır.

Bu dönemde Balıkesir gibi Batı Anadolu şehirlerine Ermeni göçleri yapılması¹⁵; Maraş ve Zeytun'da yaşayan Ermenilerin bir kısmının Halep'e, bir kısmının da batı bölgelerine yerleşmeleri;¹⁶ Nahçıvan, Erivan, Yeni Çulfa ve Doğu Anadolu sınır kentlerinden

Orta ve Batı Anadolu ve hatta İzmir'e kadar Ermeni göçleri yapılması¹⁷ şeklindeki bilgiler, Ermenilerin kitlesel göçlerine açıklık getirmektedir.

Anadolu'nun genel nüfusunu ve dolaşısıyla inceleme konusu olan Ermeni nüfusu etkileyen benzer göç dalgaları takip eden yüzyıllarda da devam etmiştir. Özellikle XVIII. yüzyılda Nadir Şah Afşar'ın, Safevi topraklarında yaşayan Ermenilerin önemli bir kısmını batıya sürmesi ve XIX. yüzyıl'da Osmanlı-Rus savaşları gibi sebeplerle, Anadolu'nun çeşitli kentlerinde Ermeni nüfus artmıştır.

Sanayi Devrimi sonrası uluslararası sermayenin Anadolu'ya girişiyle beraber, daha çok ticari gerekçelerle sebeplendirilebilecek bir nüfus artışından da söz edilebilir. Batı Anadolu XVII. yüzyıl sonlarından itibaren kapitalist dünya ekonomisine eklemlenen ilk bölgelerdendir¹⁸. Bölgenin yabancı sermaye güdümünde yeni bir ulaşım ağına kavuşması, İzmir limanı hinterlandındaki kentlere kadar yansıyan ticari bir canlılık getirmiştir. Söz konusu bölge kapsamında uluslararası ti-

- (7) Feridun Emecen, "Afyonkarahisar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1998, s. 444.; Bahsi geçen dönemi kapsayan bir akademik çalışmada gayrimüslim nüfusun toplam nüfus içindeki oranının %5,5'dan, %9'a yükseldiği tespit edilmiştir. Bkz. Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Kara Hisar-ı Sahib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara-1993, s.106.
- (8) Mehmet İnbaşı, "XVI. Yüzyıl'da Kayseri ve Civarında Ermeniler", *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bir Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumunu*, Yay. Haz. Berna Türkoğlan, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s.57-59.
- (9) Nejla Günay, *Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.52.
- (10) Güllü, *a.g.e.*, s.59.
- (11) George A.Bournoutian, *Ermeni Tarihi/Ermeni Halkının Tarihinin Kısa Bir Bakış*, Çev.Ender Abadoğlan-Ohannes Kılıçdağı, Aras Yay., İstanbul, Kasım 2011, s.155.
- (12) Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme (Şehir, Oyun, Mizab, Aile, Dil)*, Çev.Sosi Dolanoğlu, Aras yay., İstanbul, Ekim 2006, s.13.
- (13) Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler (Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650)*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s.340.
- (14) Bournoutian, *a.g.e.*, s.134.
- (15) İsmail Hakkı Mercan, "Şeriye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler", *Hosgörürü Toplumunda Ermeniler*, C. II, (Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu -Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği, Yay. Haz. M. Metin Hülügü-vd., Erciyes Üniversitesi Yay., Ocak 2007, s. 417.
- (16) N. Günay, *a.g.t.*, s. 53.
- (17) Minassian, *a.g.e.*, s.13.
- (18) Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum (Osmanlı Yılları)*, Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 13.

caretin aracıları rolünü üstlenecek olanlar ise, Ermeniler ve Rumları¹⁹. Nitekim Ermenilerin XVII. yüzyıldan itibaren uluslararası ticaretin aktörleri arasında yer almaya başladığı ve İran'dan İzmir'e kadar geniş bir alanda bu faaliyetlerini sürdürdükleri, İran ipeğinden, Ankara keçi yününe kadar pek çok ürünü, İzmir limanı üzerinden Avrupalılara pazarladıkları ve karşılığında Avrupa'dan gelen mamul ürünleri iç pazarlara sattıkları bilinmektedir²⁰. Dolayısıyla bu yeni ticari ortam, İzmir ve liman hinterlandındaki yerleşim alanlarında, Ermeni nüfusun artışına yol açmıştır.

Mesela Afyonkarahisar'da daha önceki yüzyıllarda kaza merkez nüfusunun %8-9'unu oluşturan tamamına yakını Ermeni gayrimüslim nüfusun, demiryolu hatlarının faaliyete girdiği dönemde %18'e yükseldiğini görmekteyiz²¹. Söz konusu bu nüfus artışında hem Anadolu-Bağdat, hem de İzmir-Afyon demiryolu hatlarının önemli bir etken olduğu düşünülebilir. Benzer bir şekilde, XVI. yüzyılda on hane ile başlayan Bursa'daki Ermeni nüfus miktarının, XX. yüzyıl başlarında sancak merkez nüfusunun %4,7'sini, sancak genel nüfusunun ise %9,2'sini teşkil edecek²² şekilde artmasını da söz konusu teknolojik ve ticari gelişmelerle birlikte değerlendirmek gerekir.

Nüfusla ilgili olarak bir diğer önemli husus Ermenilerin yaşadıkları kentlerdeki iskân alanlarındaki değişimdir. Klasik dönemde, istisnaları olmakla beraber, Osmanlı kentlerindeki Ermeniler, daha çok yörelere göre cemaat isimleriyle veya dini mensubiyetleriyle adlandırılan mahallelerde²³ yaşarlarken, zamanla söz konusu mahalle ayrışmasının azaldığı, Tanzimat'tan sonra ise tedrici olarak ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1850 yılında, Maraş'taki 38 mahalleden beşinde Müslümanlar, geriye kalan otuz üçünde Müslümanlar ile gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı²⁴. Daha batıda bir kent olan Afyonkarahisar'da önceleri ağırlıklı iki mahallede yaşayan Ermeni nüfusun, Tanzimat sonrası on farklı mahalleye²⁵, aynı yüzyılın son çeyre-

ğinde ise, yirmi iki farklı mahalleye yayıldığı görülmektedir²⁶. Yine İzmir gibi bir ticaret ve liman kentinde, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar belirgin bir etnik ve dini ayrışma gösteren mahalle yerleşimleri, Tanzimat sonrası ortadan kalkmaya başlamıştır²⁷. Yozgat'ta da sadece Ermenilerle meskûn mahalleler olduğu gibi Müslümanlarla Ermenilerin birlikte yaşadığı mahalleler de bulunmaktadır. Yozgat kazasında dört mahallede Müslüman ve Ermeni nüfus karma şekilde, beş mahallede ise sadece Müslüman nüfus yaşamaktaydı²⁸. Balıkesir'de ise, gayrimüslimlerle Müslümanların daha erken dönemlerden itibaren aynı mahallelerde yaşamaya başladıkları belirtilmektedir²⁹. Diğer taraftan Bursa için yapılan daha erken dönemleri içeren bir araştırmada da, kesin hatlarla ayrılmış olmamakla beraber, her milletin kendine ait mahallelerde yaşadığı tespit edilmiştir³⁰.

Osmanlı devlet düzeninin merkezinde vergi kaygılarının bulunması, farklı vergilerle muhatap cemaatlerin farklı mahallelerde iskân edilmesi şeklinde tezahür etse de³¹, bu uygulama gayrimüslimlerin de tercih ettiği bir durumdu. Zira Ermeniler ve diğer gayrimüslimler çocuklarının farklı din ve milletten birisiyle evlenme ihtimalini bu şekilde azaltmak istiyorlardı³². İngiliz subay Burnaby de, Anadolu şehirlerinde genellikle Türklerle Ermenilerin ayrı mahallelerde oturduklarını

(19) Kasaba, *a.g.e.*, s. 60.

(20) Minassian, *a.g.e.*, s.14-15.

(21) *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS)*, sene 1324, defa 34, s. 606-607; 1902 yılında şehre gelen A.Philippson'a göre bu tarihte şehirde yaşayan 33.000 kişiden 27.000'i Müslüman'dır. Bkz. Besim Darkot, "Karahisar", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul, 1955, s. 279.

(22) Saime Yüceer, "Bursa Ermenileri Üzerine Bazı Saptamalar ve Orhangazi'de Ermeni Olayları (1914-1922)", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2006, S. 29, s.28.

(23) Bu isimler daha çok Hıristiyan mahallesi, Nasara mahallesi, Kilise mahallesi, Mahalle-i Ermeniyen vb. şeklindeydi.

(24) N. Günay, *a.g.t.*, s. 54.

(25) Başbakanlık Osmanlı Arşivi/BOA. ML.VRD.CMH.1276.

(26) Mustafa Karazeybek, "Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar", *Anadolu'nun Kiliti Afyon*, Afyon Valiliği Yay., Afyon, 2004, s.94.

(27) Minassian, *a.g.e.*, s.17.

(28) Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara, 2005, s.38.

(29) Mercan, *a.g.m.*, s.418.

(30) Karataş, *a.g.m.*, s.85.

(31) Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam -Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla-*, Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002, s.165.

(32) İber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2004, s.126.

belirtmektedir³³. Burnaby'nin Anadolu'yu gezdiği dönem dikkate alındığında bu tespit normal karşılanmalıdır. XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren gayrimüslimlerin ikamet ettiği mahallelerdeki bu değişim, Tanzimat sonrası yapılan düzenlemeler neticesinde devletin vergi merkezli iskândan uzaklaşmasıyla bağlantılı değerlendirilebilir.

Bir topluluğun nüfus özellikleri arasında nüfus artış hızı, doğurganlık, bebek ölüm oranı ve ortalama hayat süresi gibi veriler önemlidir. Yerel düzeyde yapılan incelemelerde, Ermeni nüfusta doğurganlığın ve dolayısıyla bu minvalde bebek ölümlerinin çok yüksek olduğu görülmüştür. Mesela Afyonkarahisar kaza merkezi için Ermeni nüfusun bebek ölüm oranı senelik bazda %31,1 ile oldukça yüksek çıkmıştır³⁴. Bu oranlar mahalleler bazında incelendiğinde, istisnaları olmakla birlikte mahallenin ekonomik gelişmişlik düzeyine göre bebek ölüm oranının da azaldığı tespit edilmiştir. Aynı dönemde Müslüman nüfus kapsamında bebek ölüm oranı %14,2³⁵ ile Ermeni nüfusa göre daha düşüktür. Bu sonuçlar Ermenilerde bebek ölümleriyle birlikte doğurganlığın da yüksek olduğunu göstermektedir.

Doğurganlığın yüksekliği, Ermeniler arasında dini gerekçeler ve geleneklerin teşviikiyle yaygınlık kazanan, genç yaşta evlenip 5-6 çocuk sahibi olmakla³⁶ bağlantılı değerlendirilebileceği gibi; azınlıkların, hâkim topluluklar içinde asimile olma kaygılarının ortaya çıkardığı bir refleks olarak da yorumlanabilir. Mahkeme sicil defterlerindeki veraset davaları ve tereke kayıtları esas alınarak toplam 92 Ermeni ailenin çocuk sayıları üzerinde yapılan çalışmada, Afyonkarahisar Ermenilerinde aile başına düşen ortalama çocuk sayısının 3,76 olduğu hesaplanmıştır³⁷. Anadolu'nun doğusuna doğru gidildikçe ortalama çocuk sayısında belirgin bir artış görülmektedir. Mesela Kayseri'de ailelerin ortalama çocuk sayıları 4, Erzurum'da 5'tir. Hatta doğu vilayetlerinin nahiye ve köylerinde bu sayı 8'e ka-

dar yükselmekteydi³⁸. Genel olarak Ermeni ailelerin ortalama çocuk sayıları, Müslüman ailelerden daha yüksektir. Sadece Maraş'ta detaylı bir istatistik çalışması bulunmamakla beraber, Ermeni aileler genellikle 2 çocuklu, Müslüman aileler ise 3 çocuklu olarak tespit edilmiştir³⁹.

Toplumların nüfus niteliklerinden birisi de, ortalama hayat süreleridir. Bu veriler aynı zamanda toplumun ve toplum içindeki grupların refah seviyeleri hakkında da kanaat oluşturması yönüyle önemlidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, bir yaşını doldurmamış bebek ölümleri hariç tutularak Ermeni ve Müslüman nüfus kapsamında yapılan araştırmada Afyonkarahisar kaza merkezinde ortalama hayat süresi, Ermeni nüfus için 39,5 sene⁴⁰, Müslüman nüfus için ise 38,9 sene⁴¹ şeklinde tespit edilmiştir. Diğer taraftan bazı salname kayıtlarında yer alan, yaşlara göre ayrıntılı nüfus dökümlerinde 45 yaş ve üzeri nüfusun azlığı⁴² tespit edilen ortalama hayat sürelerini teyit eder şekildedir.

Ermeni Bürokrat ve Seçkin Zümrenin Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde devlet sistemine entegre olarak bürokraside görev alan gayrimüslimler daha çok devşirme uygulamalarıyla sınırlıyken; Tanzimat dönemi düzenlemeleri sonrasında pek çok gayrimüslimin, kendi etnik ve dini kimliğiyle bürokratik yapıda görev aldığı görülmektedir. Ermeni cemaati açısından Ermeni Süleyman Paşa⁴³,

(33) Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s.76.

(34) BOA.ML.CRD.1343.

(35) BOA.Cevdet Dahiliye, 9101.

(36) Tcherkezian, *a.g.m.*

(37) Zekif Polat, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Afyonkarahisar'da Ermeniler (1839-1923)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2011, s.305-306.

(38) Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s.66.

(39) N. Günay, *a.g.t.*, s. 59.

(40) BOA.ML.CRD.1343.

(41) BOA.Cevdet Dahiliye, 9101

(42) HVS, tarih 1303, defa 13, s. 290-291

(43) Tayini 1655/H.1065 azlı, 1656/H.1066, görev süresi 6 ay Kubbe vezirliği ve akabinde Sadrazamlık görevlerini yürütmüş Malatyalı bir Ermenidir. İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkâmı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 40.

Halil Paşa⁴⁴ gibi Ermeni asıllı olup, din değiştirerek sisteme dâhil olan örnekler dışında Ermeniler, Sultan II. Mahmut'a kadar, devlet işlerinde pek fazla görevlendirilmemişlerdir. Zira Yunan isyanlarını ve Yunanistan'ın bağımsızlığını da kapsayan söz konusu döneme kadar devlet bürokrasisinde Rumların yoğunluğu bulunmaktaydı. Bu durum, mezkûr padişah zamanındaki uygulamalarla değişmeye başlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı devlet yapısı içinde Ermeni bürokrat ve elit zümrenin oluşumu, II. Mahmut döneminde başlayıp Tanzimat döneminde artarak devam etmiştir. II. Abdülhamit döneminde ise Osmanlı bürokrasisinde yoğun bir şekilde Ermeni bürokratlar görev almıştır. Osmanlı idari yapısında görev alan Ermenilere Hazine-i Hassa Nazırlığı ile Maliye Nazırlığı yapan Agop Paşa, Hariciye Müsteşarı Artin Datyan Paşa, Babıâli Hukuk Müşaviri Noradongyan Efendi, vezirlik rütbesi verilen Ohannes Paşa gibi isimler örnek verilebilir⁴⁵.

6 Ermenilerin hem kendi kimlikleriyle devlet içinde önemli görevlere gelmelerinde, hem de dini cemaat hiyerarşisinin kırılıp, sekülerleşme ve uluslaşma sürecinin başlamasında, mihenk noktası olarak Tanzimat dönemi alınmalıdır. Nitekim Ermeni reformlarının üç ana etken çerçevesinde geliştiği düşünülür. Bunlardan birincisi, laiklik ve anadildeki edebiyatla birlikte gelişen ulusal bilincin laik reformcuların etkinliğini arttırması; ikincisi, Paris'te aldıkları eğitimin de etkisiyle modern Fransız düşüncesini kendi toplumlarına taşıyan Ermeni aydınlar; üçüncüsü ise, Protestan misyonerlerdir⁴⁶. Bahsi geçen üç etkenin de cemaat bünyesinde önemli değişimler oluşturması ve toplumsal zemin bulması Tanzimat ve sonrası uygulamalarla eşzamanlı ortaya çıkmıştır.

Tanzimat ve onun tamamlayıcısı olan İslahat fermanlarının getirdiği yeni vatandaşlık tanımı, Osmanlı'nın uzun süre uygulamış olduğu "millet sistemi"ne son vermiştir. Akabinde doğrudan Ermenilere yönelik yeni düzenlemeleri içeren 30 Mart 1863 tarihli

"Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân"ın⁴⁷ -ki bu düzenleme Ermeni Milli Anayasası olarak da adlandırılır⁴⁸ - uygulamaya konmasıyla, Ermenilerin devlet içindeki statüleri daha da kuvvetlenmiştir. Bu nizamnamenin hemen arkasından 1864 yılında çıkarılan "İdare-i Vilâyet Nizamnamesi" kapsamında yeni idari düzenlemeler yapılmıştır⁴⁹. Yeni idari düzenlemeler gereğince vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde kurulan hukuk (Meclis-i Temyiz-i Hukuk) ve ceza (Meclis-i Cinayet) mahkemelerinde üçer tane gayrimüslim üyenin yer alması ve aynı zamanda taşrada "Sorgu Hâkimliği" gibi görevlerle yargı sürecinin içinde yer almaları, gayrimüslimlerin hukuki statüleri açısından önemli gelişmelerdi. Söz konusu Vilâyet Nizamnamesi'nde 1867 ve 1871 yıllarında yapılan düzenlemeler, gayrimüslimlere taşra Nahiye Meclisleri'nde de Müslümanlarla yarı yarıya temsil imkânı getirmiştir⁵⁰.

Dolayısıyla Tanzimat sonrası getirilen yeni uygulamalar, gayrimüslimleri idari mekanizmaya dâhil etmenin yanında, daha önce devletle-cemaat ilişkilerinin ana merkezini oluşturan dini hiyerarşinin etkinliğini kırmış, aynı zamanda "sekülerleşmenin" de önünü açmıştır⁵¹. Böylece dini ve aristokratik bir nitelikleme olan ve "amira"⁵² adı verilen eski yö-

(44) Kaptan-ı deryalık ile vezir-i azamlık yapan Kayserili ya da Maraşlı bir Ermeni'dir. Tayini 1616/H.1025 azlı 1619/H.1028; İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 30.

(45) Taha Toros, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, (1985), s. 1009.

(46) Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, C. I, Çev. Osman Akinhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 143; Ayrıca Tanzimat döneminde Fransa'ya gönderilen ve aralarında önemli sayıda Ermeninin de bulunduğu öğrenciler için bkz. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, TTK Yay., Ankara, 2004, s. 93 vd.

(47) Nizamname içeriği için bkz. Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul, 1987, s. 165-175.

(48) Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s.11; Bu tabir Ermeni dilinde "Azkayin Sahmanatruytun Hayots" olarak ifade edilmektedir. Bkz. Minassian, *a.g.e.*, s.17; Bournoutian, *a.g.e.*, s.152.

(49) Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1984, s. 175; Ali Gürel, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Ankara, 2007, s. 17.

(50) Gürel, *a.g.e.*, s. 17.

(51) 1862 ve 1863'te Rum Ortodoks ve Gregoryan Ermeni cemaatlerinde ruhban sınıfının etkisini azaltan ve laik kesimin etkisini arttıran idari düzenlemeler yapılmıştır. Bkz. Davison, I, *a.g.e.*, s. 137.

(52) Ermeni Patrikhanesi ve cemaat yönetiminde etkili olan İstanbul'daki 200 kadar varlıklı Ermeni aristokrat. Bkz. Davison, I, *a.g.e.*, s. 142. Patrik seçimlerinde özellikle "amiralar" seçimin kaderini tayin ederlerdi. Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s.11.

netici sınıfın gücü elinden alınmış oluyordu. Her cemaate kendi yönetim organını seçme hakkı getiren yeni idari yapı ile önceleri mahalle ve köylerde cemaatleri adına önemli bir konumda olan papaz ve kocabaşlar, yerlerini mahallelerde ve hatta köylerde seçilmiş muhtarlar bırakıyordu⁵³.

Bahsi geçen düzenlemelerle kısa bir süre sonra taşra idari yapısında gayrimüslimlerin ve dolayısıyla Ermenilerin isimleri mahalle muhtarlıklarında ve pek çok yerel mecliste görülmeye başlanmıştır. Mesela XIX.yüzyılın son çeyreğini kapsayan vilayet salnamesi verilerine göre, Afyonkarahisar Liva İdare Meclisi'nin yedi üyesinden ikisi⁵⁴, Tarık Komisyonunun dört üyesinden biri⁵⁵, Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası'nın on üyesinden altısı⁵⁶, Menafi Vekilliğinin dört üyesinden ikisi⁵⁷, Mahkeme-i Bidayet Dairesinin dört üyesinden ikisi⁵⁸, Ticaret Mahkemesinin dört üyesinden üçü⁵⁹; Belediye Dairesi'nin altı üyesinden üçü⁶⁰, Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Komisyonu'nun beş üyesinden ikisi⁶¹ ve şehir genelinde kayıtlara eşraf ve muteberan olarak geçen beş kişiden ikisi⁶² Ermenidir. Ayrıca Liva Muhasebe Kalemi Merkez Kâtipliği ile Muhasebe Kalemi Sandık Eminliği gibi görevlerde de Ermeniler bulunmaktaydı⁶³. Dönemin verilerine göre yaşadıkları kaza merkez nüfusunun yaklaşık %18'ni, taşrada Ermeni nüfus bulunmadığı için sancak genel nüfusunun ise çok daha küçük bir yüzdelik dilimini oluşturan Ermeniler, nüfus oranlarının üstünde bir temsil imkânına sahip olmuşlardır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Halep Salnameleri incelenerek Antep kazası kapsamında ulaşılan sonuçlar⁶⁴ da Afyonkarahisar kaza geneli için tespit edilen meclis üyelikleri ve komisyon görevlerini teyit etmektedir. Buradan hareketle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermenilerin, yaşadıkları bölgelerde mahalli karar alma ve yönetim organlarına dâhil olduklarını açık bir şekilde göstermektedir.

Söz konusu görevlere üyelerin, cemaatleri için ayrılmış kontenjanlar nispetinde

cemaat içinden seçtikleri ve daha sonra atamalarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1895/R.1311 tarihli bir gazete haberinde yerel meclis idaresi ile Bidayet Mahkemesi azalığı için yapılan seçim sonucunda üyelik hakkı kazanan dört kişinin buyrulduklarının gönderildiği belirtilmekteydi⁶⁵. Aynı dönemde mahalle yönetimlerinde de Ermeni muhtarların isimlerine sıklıkla rastlanılmaktadır⁶⁶.

Ermenilerin Çalışma Hayatı ve Uğraştıkları Meslekler

Anadolu'nun pek çok yöresinde Ermeniler yaşadıkları bölgenin özelliklerine göre, ticaret ve zanaat ile uğraşmışlardır. Özel yetenek ve belirli bir eğitim gerektirdiğinden zanaatkârlık, pek çok ailede sülaleler boyu devam etmiştir. Hatta Mimaryan, Mimarbaşıyan, Altunyan, Sarrafyan, Tütüncüyan, Kürkcüyan, Dökmeciyan vb. gibi⁶⁷ mesleklerle

(53) Gürel, *a.g.e.*, s. 18.

(54) Üyeler; Tütüncüyan Toros Efendi, Mimaryan Agop Efendi; *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

(55) Üye; Hacı Kigork Ağa; *HVS*, sene 1303, defa 13, s. 278-280.

(56) Üyeler; Altunyan Hacı Kigork Ağa, Hopcanyan Isador, Işılyan Karnik, Mimarbaşıyan Agop Efendi, Nersisyan Estepan, Avakyan Hayrebet; *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

(57) Üyeler; Ohannes Efendi, Serkiz Efendi; *HVS*, sene 1303, defa 13, s. 278-280.

(58) Hukuk Kısmı üyesi Avadis Efendi, Ceza kısmı üyesi İsayi Efendi; *HVS*, sene 1303, defa 13, s. 278-280.

(59) Üyeler; Serkiz Efendi, Hacı Agop Ağa, Hacı Toros Efendi; *HVS*, sene 1303, defa 13, s. 278-280.

(60) Üyeler; Nersisyan Maydiros Efendi, Altunyan Kigork Efendi, Dökmeciyan Kirekos Ağa, ve ayrıca Belediye Eczacılığını Simon Efendi adında Ermeni olduğunu tahmin ettiğimiz bir kişi yürütmektedir; *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

(61) Üyeler; Dökmeciyan Kirekos Ağa Nersisyan Estepan Efendi *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

(62) Işılyan İsayi Efendi, Tokatlıyan Agop Efendi, *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

(63) Muhasebe Kalemi Merkez Katibi: Kigork Efendi, Muhasebe Kalemi Sandık Emni: Manoil Efendi; *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

(64) Güllü, *a.g.e.*, s.72-73.

(65) Bahsi geçen kişiler; İdare Meclisine seçilen Ethemzade Hacı Hüseyin Efendi ile Işılyan İsayi Efendi, Bidayet Mahkemesi azalığı için seçilen Hacı Ahmet Efendi ile Dökmeciyan Kigork Efendi'dir. Hüdavendigar (gazetesi), numara 1653, 9 Ağustos 1311.

(66) 26 Haziran 1878 tarihli bir mahkeme kaydında Mecidiye Mahallesi muhtarları Arakiloglu Karabet ve Ohanoğlu Mardiros; *Afyonkarahisar Şeri'yye Sicili/AŞS*.nr. 605/316; 1889 tarihli mahkeme kaydında da aynı mahallenin muhtarlarının Avakoğlu Heci Artin, Haçekyan Agop, Markaraoğlu Ohannes adlarında Ermeniler olduğu belirtilmektedir. *AŞS*.nr. 617/29; XX. yüzyılın başlarında da Mecidiye Mahallesi'nin muhtarı Kigork adında bir Ermenidir. *AŞS*.nr. 647/12; 1889 tarihli sicil kaydından Hacı Murat Mahallesi Muhtarları Kaplanoğlu Artin ile Avakoğlu İsayi'dir. *AŞS*.nr. 617/29; 1881 tarihli bir kayıta Kırklar Makamı Mahallesi muhtarı Kürkcüoğlu Heci Kigork, Kadınana Mahallesi muhtarı ise Estaban oğlu Kırkor'dur *AŞS*.nr. 609/61.

(67) *AŞS*.nr. 611/122.515; 609/170; *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

özdeşleşen sülale isimleri ortaya çıkmıştır⁶⁸. Kuşaktan kuşağa bilgi ve beceri aktarımıyla bazı meslek dallarında belirli cemaatlerin uzmanlaşması, Osmanlı toplumunda “etnik iş bölümü” diyebileceğimiz bir mesleki dağılım getirmiştir. Bu durum aynı zamanda meslek sektörleri bazında toplumsal gruplar arasında bağımlılık da yaratmıştır.

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin geçimlerini sağladığı meslekler arasında hekimlik, sarraflık, kuyumculuk, mimarlık, tüccarlık ve çeşitli zanaat kolları dikkat çekmektedir. Bu meslekler arasında hekimlik daha çok Yahudiler arasında⁶⁹; mimarlık ise, Ermeniler arasında yaygındı.

Fransız Seyyah Olivier, İstanbul Ermenileri üzerindeki gözlemlerini aktarırken; büyük çoğunluğunun tüccarlık veya esnafılık yaptığını, ülkedeki çok geniş ticari ağı kontrol etmenin yanında mekanik işler, bankacılık gibi sektörlerde etkin olduklarını ve hatta paşalar ile yüksek rütbeli devlet erkânının işlerini de takip ettiklerini ifade etmektedir⁷⁰. Yozgat kapsamında yapılan tespitlere göre Ermeniler daha çok el sanatlarında; Müslümanlar ise daha çok alım-satım sektörlerinde yoğun olarak yer almaktaydılar⁷¹. Kayseri’de de Ermeniler daha çok ticaret, terzilik ve kaftancılıkla uğraşmaktaydılar⁷². Cizye kayıtlarındaki verilere göre, Afyonkarahisar Ermenileri arasında en yaygın meslekler %25 oranıyla terzilik, %14 oranıyla kuyumculuk ve %10,4 oranıyla dülgerliktir. Bu meslekleri %2 ile %10 arası oranlarla tüfenkçilik, bakırcılık, boyacılık, eskicilik, din adamlığı, iplikçilik ve kundakçılık takip etmektedir⁷³. Öteden beri tekstil sektöründe adından söz ettiren bir kent olan Bursa’da, Ermeniler arasında en yaygın meslekler bezzazlık, iplikçilik, kürkçülük, terzilik, kuyumculuk ve çilingirliktir⁷⁴. Balıkesir’deki Ermeniler arasında ata meslekleri olan duvar ustalığından başka terzilik, ekmekçilik, çerçilik yaygındır. Ticari açıdan ise yağ ticareti yapanlar ön plana çıkmaktadır⁷⁵.

Bazı kentlerde ise Ermeniler belirli zanaatlardaki becerileriyle ün salmışlardı. Bunlara Eğin ve İstanbul’un kuyumcuları; Van’ın terzileri ve kalaycıları; Sivas’ın demircileri, dokumacıları ve silahçıları; Kayseri’nin mimarları, duvar ustaları ve dülgerleri, Harput’un çizmecileri; Amasya, Malatya ve Saimbeyli’nin kumaşçıları; Gümüşhane ve Erzurum’un gümüşçüleri; Erzincan ve Kemaş’ın tüccarları örnek verilebilir⁷⁶.

Bazı kazalarda ise bir takım meslekler doğrudan bir etnik grubun kontrolüne girebilmekteydi. Mesela XIX. yüzyıl verilerine göre Şumnu kapsamında yapılan bir araştırmada, burada yaşayan Ermenilerin meslek dağılımında terzilik birinci sırada çıkmıştır. Kazadaki 118 hanelik Ermeni nüfusun %60’ı doğrudan terzilik yapmaktadır⁷⁷. Tanzimat döneminde Afyonkarahisar’da kuyumculuk sektörü Ermenilerin kontrolüne geçmiştir. Ermenilerin Afyonkarahisar’da arka arkaya altı kuyumcu dükkânını satın almalarıyla⁷⁸, zaten mahir oldukları bu işkolunda şehirdeki hâkimiyetleri artmıştır. Yine Yozgat’taki toplam 26 kuyumcunun tamamı Ermeni’dir⁷⁹. J.H.A. Ubucini de, XIX. Yüzyılın ortalarına ait gözlemlerini aktarırken Ermenilerin meslekleri arasında kuyumculuğu ilk sıralarda saymaktadır⁸⁰. Güney kentlerinden Antep’te ise taş ustalığı, terzilik ve ayakkabıcılık meslekleri neredeyse tamamen Ermenilerin tekeline girmiştir⁸¹.

(68) Tcherkezian, *a.g.m.*

(69) Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler (Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 225.

(70) Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yılında Türkiye ve İstanbul)*, Çev. Oğuz Gökmen, Ayıldız Matbaası, Ankara, 1977, s. 15.

(71) Karaca, *a.g.e.*, s. 37.

(72) Simeon, *Tarıhte Ermeniler*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1999, s. 254.

(73) BOA. ML.VRD.CMH.1276.

(74) Karataş, *a.g.m.*, s. 97-98.

(75) Mercan, *a.g.m.*, s. 419.

(76) Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s. 69.

(77) Osman Köksal, “Millet-i Sadıka’nın XIX. Yüzyıl Osmanlı Dünyasındaki Sosyo-İktisadi Refahına Lokal Bir Örnek: Şumnu Ermenileri”, *Tarıhte Türkler ve Ermeniler/Sosyo-Ekonomik Hayat*, VCilt, Editör; Mehmet Metin Hülâgü vd., TTK Yay., Ankara, 2014, s.129-130.

(78) Hacı Osman Ağa, 6 kuyumcu ve bir pabuççu dükkânını arka arkaya Ermenilere satmıştır. A.ŞS.nr. 569/279, 280, 281, 285, 286, 294, 355.

(79) Karaca, *a.g.e.*, s. 37.

(80) J. H. A. Ubucini, *1855’de Türkiye*, C. II, Çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s. 79.

(81) Güllü, *a.g.e.*, s. 78.

Buldukları bölgelere göre değişiklik gösterse de ticaretle uğraşan Ermeni oranı oldukça fazladır. Hatta XIX. Yüzyılın sonlarında yerel ve bölgelerarası ticaretin tamamına yakını ve zanaat loncalarının tümü Ermenilerin tekelinde bulunuyordu⁸². Ticaret metaları bölgelere göre değişebilmekteydi. Mesela Bursa'da tekstil, Afyonkarahisar'da haşhaş, zeytinin daha çok yetiştirildiği Balıkesir'de ise yağ ticaretiyle uğraşmaktaydılar.

Batı Anadolu'daki ticari faaliyetlerin önemli aktörlerinin başında Ermeni tüccarların geldiği, Manisa sancağına ait kayıtlarda da teyit edilmektedir⁸³. Ermeni tüccarlar, Orta ve Doğu Anadolu kentlerinde bölgesel ve bölgeler arası ticarete etkin iken, İstanbul ve İzmir gibi kentlerde devletin uluslararası ticaretini de yönlendiren bir konumdaydılar⁸⁴.

XIX. yüzyıl ortalarında Merzifon'a ait verilerde tespit edilen toplam 558 hane reisinden %84'ünün (469 kişi) zanaat ve ticaretle ilgili mesleklerle iştigal etmeleri⁸⁵, Ermenilerin söz konusu meslek alanlarındaki varlık ve hâkimiyetine işaret etmektedir. Şumnu Ermenileri arasında da ticaretin önemli bir iş kolu olduğu, buradaki Ermeni nüfusun %11,8'nin bezirgânlık yaptığı ve ticaretle uğraşan bu kesimin ekonomik durumlarının oldukça iyi olduğu tespit edilmiştir⁸⁶. XIX. yüzyıl ortalarında Anadolu'nun orta ve batı kesimlerinde İranlı, Halebli, İzmirli, Bursalı, Burdurlu, Afyonkarahisarlı Ermeni tüccarlara sıklıkla rastlanılması⁸⁷ Osmanlı coğrafyasında Ermenilerin ticaretle olan ilişkilerini izah etmektedir.

Ülkenin değişik yerlerinde tarımla uğraşan Ermeniler arasında ticari boyutu daha yüksek ürünlere yönelik olduğu görülmektedir. Bu açıdan Ermeniler klasik tarla tarımı dışında bağcılık alanında yoğunlaşmışlardır. Mesela Merzifonda'da tarım sektöründeki Ermenilerin büyük bir kısmının bağ ve bağcılık işleriyle uğraştıkları ve bu bağların ekserisinin de üzüm bağı olduğu tespit edilmiştir⁸⁸. XIX. yüzyıl ortalarında Şumnu'ya ait kayıtlarda da ekonomik durumu oldukça iyi olan Ermenilerin, genellikle bağlarının bulunduğu tespit edilmiştir. Hatta genel Ermeni nüfusa oranlandığında, kazadaki Ermeniler arasında kişi başına düşen bağ miktarı 2,4 dönüm olarak hesaplanmıştır⁸⁹. Yine Batı Anadolu'da bir sancak olan Manisa'da da Ermenilerin bağlar satın aldıkları, bu bağlarda genellikle üzüm yetiştirdikleri tespit edilmiştir⁹⁰. Antep Ermenilerinin de çoğunlukla bağ sahibi olmalarından⁹¹ hareketle ülkenin dört bir yanında yaşayan Ermenilerin tarımsal muhtevası farklılıklar gösterse de bağcılık konusunda büyük bir eğilimleri olduğu anlaşılmaktadır.

Bağlarda genellikle içki üretiminde kullanılmak üzere üzüm yetiştirilmekteydi. Osmanlı idaresinde gayrimüslimlerin tükecekleri kadar içki üretmelerine izin verilmekteydi. Nitekim Yozgat'ta Hıristiyanların bağlarda yetiştirdikleri üzümlerden şarap ürettikleri ve misafirlerine de genellikle şarap ikram ettikleri belirtilmektedir⁹². Benzer şekilde Bursa'daki gayrimüslimlerin de kendi bağlarında yetiştirdikleri üzümünden hamr ve arak⁹³ gibi alkollü içecekler ürettikleri tespit edilmiştir⁹⁴. Afyonkarahisar'da da Ermeni tereke kayıtlarında sıklıkla "arak" şişelerine rastlanılmıştır⁹⁵. Gayrimüslimler arasında

(82) Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s.69.

(83) Mehmet Günay, "XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri", *Tarihçe Türkler ve Ermeniler/Birlikte Yaşama Kültürü*, IV.Cilt, Editör; Mehmet Metin Hülagü vd., TTK Yay., Ankara, 2014, s.238-239.

(84) Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s.72.

(85) Selim Özcan, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Merzifon'da Ermenilerin Sosyal ve Ekonomik Durumu", *Tarihçe Türkler ve Ermeniler/Sosyo-Ekonomik Hayat*, V.Cilt, Editör; Mehmet Metin Hülagü vd., TTK Yay., Ankara, 2014, s.217.

(86) Osman Köksal, "Millet-i Sadıkanın XIX. Yüzyıl Osmanlı Dünyasındaki Sosyo-İktisadi Refahına Lokal Bir Örnek: Şumnu Ermenileri", *Tarihçe Türkler ve Ermeniler/Sosyo-Ekonomik Hayat*, V.Cilt, Editör; Mehmet Metin Hülagü vd., TTK Yay., Ankara, 2014, s.130.

(87) AŞS.nr. 567/336.

(88) Selim Özcan, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Merzifon'da Ermenilerin Sosyal ve Ekonomik Durumu", *Tarihçe Türkler ve Ermeniler/Sosyo-Ekonomik Hayat*, V.Cilt, Editör; Mehmet Metin Hülagü vd., TTK Yay., Ankara, 2014, s.221.

(89) Köksal, *a.g.m.*, s.132-133.

(90) Mehmet Günay, "XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri", *Tarihçe Türkler ve Ermeniler/Birlikte Yaşama Kültürü*, IV.Cilt, Editör; Mehmet Metin Hülagü vd., TTK Yay., Ankara, 2014, s.240.

(91) Güllü, *a.g.e.*, s.78.

(92) George Perrot, *Souvenirs d'um Voyage En Asie Mineure* s. 385'den aktaran; Karaca, *a.g.e.*, s. 52.

(93) Üzüm, pirinç ve şeker kamışından elde edilen alkol oranı yüksek bir tür içki, rakı.

(94) Karataş, *a.g.m.*, s. 96-97.

(95) Polat, *a.g.t.*, s.107.

Ermenilerin diğerlerine nazaran daha çok alkollü içki ürettikleri anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler ürettikleri içkinin bir kısmını kullanıyor geriye kalanını satıyorlardı⁹⁶.

Bağ tarımı sadece içki sektörünü ilgilendirmiyordu. Boya ve tekstil sektörü için de bağıcılık önemliydi⁹⁷. Zira bağlarda yetiştirilen kökler, boya imalatında kullanılıyordu. Tekstil ve boya sektöründe Osmanlı azınlıklarının küçümsenemeyecek bir öneme sahip oldukları ve hatta bu konuda Avrupa'ya teknoloji transferi yaptıklarına dair bilgiler mevcuttur. Nitekim XVII-XIX. yüzyıl arası boya sektöründe yaklaşık iki asır Türk kırmızısının Avrupa'da rakipsiz oluşu, diğer taraftan boya baskıda uzmanlaşmış birçok Ermeni kadının yerel girişimcilerle ortaklıklar kurarak Marsilya'ya yerleşmesi, söz konusu teknoloji transferi hususuna örnek verilebilir⁹⁸. Bu açıdan dokuma ve tekstil sektörünün Merzifon Ermenileri arasında da önemli bir iş alanı olduğuna⁹⁹; Afyonkarahisar Ermenilerinin kök boya üretiminde kullanılmak üzere boyalık diye tabir edilen bağlarda boya bitkilerini yetiştirdiklerine¹⁰⁰; Yozgat'ta da Ermenilerin boya üretmek amaçlı bağlara sahip olduklarına¹⁰¹ dair bilgiler bu sektördeki Ermeni varlığını tescil etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ticari getirisi yüksek iş alanları dışında doktorluk, eczacılık, mühendislik muhasebecilik, kâtiplik gibi eğitim ve teknik bilgiye dayalı meslek dallarında Ermenilerin nüfus oranlarının çok üstünde istihdam edilmeleri dikkat çekmektedir. Nitekim XX. yüzyıl başlarında Afyonkarahisar'da sağlık sektöründeki 4 diplomalı doktor ve eczacının 3 tanesi Ermeni, biri Müslüman'dır¹⁰².

İstihdama yönelik dinsel temelli ayrışma, yabancı sermayeyle bağlantılı işletmelerde daha da bariz bir şekilde kendini göstermekteydi. Osmanlı Bankası şubelerindeki çeşitli görevlilerden, yabancı şirketlerin tasarrufundaki demiryolu hatlarının çalışanlarına kadar Ermeni ve Rum nüfusa yönelik yoğun

istihdam dikkat çekmektedir. Nitekim Bela Horvath 1913 yılı Anadolu'suna dair gözlemlerini aktarırken, söz konusu tespitleri teyit edercesine mühendislik, demiryolu uzmanlığı gibi teknik bilgi ve beceri gerektiren işlerle uğraşanların çoğunun Rum ve Ermeni olduğunu belirtmiştir¹⁰³. Falih Rıfki Atay da aynı hususa vurgu yaparak, söz konusu yabancı sermayenin kontrolündeki işletmelerin *birkaç kondüktör, ateşçiler ve yaban yerlerde istasyon memurları* dışında Türkleri bu iş kollarına dâhil etmediklerini, işgücü ihtiyacını ağırlıklı olarak gayrimüslim nüfus içinden sağladıklarını belirtmektedir¹⁰⁴. İstihdamla ilgili bu tercihleri sadece gayrimüslim nüfusun daha iyi mesleki ve teknik eğitim aldıkları ve dolayısıyla yabancı dil konusunda daha donanımlı oldukları gibi gerekçelerle açıklamak yeterli değildir. Zira gayrimüslimler için belirtilen tercihe şamil avantajları kabul etmekle birlikte, yabancı sermayenin bu istihdam politikalarıyla yatırım yaptıkları yerlerde nüfus bölgeleri oluşturmaya çalıştığını da göz önünde bulundurmak gerekir.

Bunun dışında Tanzimat'tan beri yapılagelen hukuki düzenlemelerin bir sonucu olarak mahalli düzeydeki pek çok mecliste ve bununla bağlantılı bazı görevlerde gayrimüslimlerin önemli oranlarda yer aldıkları görülmektedir. Bu görevler arasında; Osmanlı Bankası şubelerinde veznedarlık, muhasebe kâtipliği ve tahsildarlık, pek çok şehirde

(96) Karataş, *a.g.m.*, s. 98.

(97) Genel olarak tüzüm yetiştirilen bağların, bozularak "boyalık" tabir edilen ve boya elde etmek için çeşitli biki köklerinin yetiştirildiği tarım alanlarına dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir.

(98) Abdulkadir İlgen, "Siyasal Yapıları İçeren Ekonomi-Dünyalar İçinde Bir Ticaret Diasporası: Ermeniler (XVII ve XVIII. Yüzyıllar)", *Tarîhte Türkler ve Ermeniler/Sosyo-Ekonomik Hayat*, V.Cilt, Editör; Mehmet Metin Hülagü vd., TTK Yay., Ankara 2014, s. 59.

(99) Özcan, *a.g.m.*, s. 222.

(100) AŞS.nr. 572/15; nr. 604/228; nr. 605/96, 176-1, 196, 215; nr. 615/191; nr. 616/40.

(101) Karaca, *a.g.e.*, s. 35.

(102) Bu kişiler Tabip Galip Bey, Tabip Arapyan Agop Efendi, Eczacı Nersisyan David Efendi, Eczacı Sebatyan Markara Efendi'dir. HVS, sene 1325, defa 34, s. 520; Diğer taraftan 1313-1314 öğretim yılında Mekteb-i Tibbiye-i Müllkiye-i Şahane'de kayıtlı toplam 317 öğrencinin 95'nin Müslüman, 222'nin Gayrimüslim oluşu söz konusu durumu açıklar; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye/SNMU*, sene 1316, defa 1, s. 550.

(103) Bela Horvath, *Anadolu 1913*, Çev. Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, s. 73.

(104) Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Kırıl Matbaası, İstanbul, 1984, s. 452-453.

bulunan Duyun-u Umumiye İdaresi sandık eminliği¹⁰⁵, bazı aşar memurlukları¹⁰⁶, iktisadi açıdan önemli bir işlevi olan Ticaret ve Sanayi Odası üyelikleri¹⁰⁷ gibi görevler sayılabilir.

Dolayısıyla Ermenilerin hem hukuki düzenlemeler sonucu mahalli düzeyde bürokraside, hem yabancı sermaye marifetiyle ortaya çıkan iş kollarında, hem de elde ettikleri bazı imtiyazlarla uluslararası ticarete görev alarak, ekonomik ve toplumsal statülerini yükseltmeleri, toplumsal ayrışmanın da önemli faktörleri arasında yer almıştır.

Ermeni Uluslaşma Sürecinin Sosyal Hayattaki Yansımaları

Ermeni modernleşme ve dolayısıyla uluslaşma süreci Osmanlıdaki diğer gayrimüslim cemaatlere göre daha geç başlasa da dil, kültür, sanat ve eğitim gibi sahalarda kısa sürede toplumsal karşılık bulmuştur. Aslında bu durum, XIX. yüzyıl başlarından itibaren dünya genelindeki modernleşme algısının doğal bir sonucu sayılmakla birlikte, misyoner kuruluşların eğitim sahasındaki faaliyetleriyle sürece müdahil olduklarını da belirtmek gerekir¹⁰⁸. Ermeniler açısından bu sürecin en sıkıntılı yönü, Anadolu'nun doğusundan batısına çok geniş bir coğrafyaya dağılmış olmalarıydı. Ülke genelindeki dağınık Ermeni nüfus, aynı zamanda farklı misyoner kuruluşlarına farklı amaçlarla hazır bir potansiyel kitle de sunmaktaydı ki, bu durum mezhepsel boyutta nüfuz bölgelerini gündeme getirecektir.

Dil, ulus kimliği kazanmada en temel dinamiklerden birisidir. Ermeniler arasında iki dillilik yaygındı. Genel olarak kentlerde yaşayanlar Türkçe, taşrada yaşayanlar ise Ermenice konuşurdu. Doğu bölgelerinin taşrasında ise Ermenicenin yanında Kürtçe de konuşulmaktaydı¹⁰⁹. Polonyalı seyyah Simon gözlem yaptığı şehirlerden örnekler verirken; Afyonkarahisar'daki Ermeniler için, taşradan gelenler dışındakilerin diğer yerlerdeki ırkdaşları gibi kendi dillerini bilmediklerini, Türkçe konuştuğunu, Kayseri'deki Ermeni-

lerden bahsederken de şehir merkezinde oturanların Ermenice bilmeyip Türkçe, köylerde yaşayanların ise Ermenice konuştuğunu belirtmektedir¹¹⁰. Benzer bir tespit Yozgat Ermenileri için Burnaby tarafından yapılmıştır. Burnaby, Yozgat'ta yaşayan Ermeni ve Rumların genellikle Türkçe konuştuğunu, mektuplaşırken Türkçe yazdıklarını, fakat yazılarında Ermeni ve Rum alfabesi kullandıklarını gözlemlemiştir¹¹¹. Antep Ermenileri arasında da Türkçenin yoğun bir şekilde kullanılması dikkat çekmektedir¹¹². İstanbul'da ise zengin Ermeniler Ermeniceyi daha çok edebiyat dili olarak kullanırlar, gündelik hayatlarında Türkçe konuşurlardı¹¹³.

Özellikle Anadolu'nun doğusunda yaşayan Ermeniler hem nüfus olarak daha kalabalık, hem dil ve inanç olarak daha homojen bir karakter taşımaktaydı. Dolayısıyla XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkan tedhiş hareketleriyle kendini gösteren Ermeni milliyetçiliğinin daha çok bahsi geçen homojenliği taşıyan ve dil birliğinin daha yoğun olduğu doğu coğrafyasında ve özellikle de taşrada başlaması bu durumun bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Uluslaşma-dil ilişkisinin bir yansıması da Ermenilerin kullandıkları şahıs, sülale ve soyadlarında görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ermenilerin arasında soylu bir sınıfa mensup olanlar dışındakiler soyadı kullanmıyordu. Daha çok lakaplar yaygındı. Bahsi geçen dönemin ardından kişiler, mensubu oldukları aşiretin kurucusunun vaftiz adına; eğer zanaatkâr ya da tüccar iseler mesleklerine veya doğum yerlerine göre soyadı almaya başlamışlardır. Aldıkları soyadlarına bölgelere göre; “yan”, “yants” ya da “uni” soneki getiriliyordu¹¹⁴.

(105) Sandık Emni: Hayrebet Efendi, *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

(106) Hristiyan mahallesinde Aşar memuru Ohannes veled-i Kırkor AŞS.nr. 591/507.

(107) *HVS*, sene 1315, defa 24, s. 178-187.

(108) Bournoutian, *a.g.e.*, s.148-149.

(109) Kevorkian-Paboudjian, *a.g.e.*, s.85.

(110) Simeon, *a.g.e.*, s. 255,259.

(111) Burnaby, *a.g.e.*, s. 145-146.

(112) Güllü, *a.g.e.*, s.59.

(113) S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü...*, s. 286.

(114) Bournoutian, *a.g.e.*, s.210.

Ülkenin doğusunda veya batısında, taşrada ya da şehirde yaşamalarına göre Ermenilerin Türkçe ile ilişkileri, soyadlarına da yansyordu. Özellikle kentlerde yaşayan Ermenilerin Türkçe konuştuğu ve hatta bir kısmının Ermeniceyi bilmediği bilgisinden hareketle, Ermeniler arasında Türkçe şahıs adları ve soyadlarının yaygınlık kazandığı düşünülebilir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren öncelikle Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin açmış oldukları okullarda Ermenice ile Ermeni tarihinin okutulması, İncil'in farklı versiyonlarının Ermeniceye çevrilmesi bu konuda bir bilinçlenme ve değişim getirmiştir. Batıların, açtıkları misyoner okullarıyla öncülük ettiği ve oldukça etkili olan bu yeni eğitim formatı, kısa sürede, geleneksellikten sıyrılarak kolejleşen Ermeni okullarında da kendini göstermiştir. Nitekim daha önceleri Müslümanlarla karışabilecek düzeyde benzerlikler gösteren ve sonuna genellikle “-oğlu” takısı alan Ermeni sülale adları, XX. yüzyıla doğru bu karakterini kaybetmeye başlamış ve yerini sonu “-yan” takısıyla biten adlara bırakmıştır. Aynı zamanda isim köklerinin de Türkçeden uzaklaştığı görülür¹¹⁵. Bu durumu, uluslaşma sürecinin Ermeni cemaatindeki dilsel yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Diğer taraftan isminde “-yan” eki taşıyanların soy olarak gerçek Ermeniler olduğuna dair Ermeniler arasında milliyetçilikle beraber yaygınlaşan bir görüşün de, bu değişimde etkin olduğu düşünülebilir.

İsimlerdeki değişim sülale adlarıyla sınırlı kalmayıp şahıs adlarına da yansımıştır. Tanzimat sonrası dönemde 947 kişi kapsamında yapılan bir isim araştırmasında Ermeni erkek isimleri arasında en yaygınları %11 ile Agob, %10,9 ile Kevork, %9 ile Artin, ve %8,9 ile Ohannes olarak tespit edilmiştir. Kadın isimlerinde ise %21,8 gibi bir oranla Maryem ve %11,9'luk oranla Aksabet dikkat çekmektedir¹¹⁶.

Ankara, Kayseri, Sis (Kozan), Urfa, Divriği gibi yörelerde yaşayan Ermeniler arasında Melikşah, Gökçe, Aydın, Kutlu, Kut-

luşah, Arslan, Arslanşah, Emirşah, Eymür Dede, Murad, Uğurlu, Sefer, Budak, Hüda-verdi, Tanrıverdi, Yakup, Yahşi, Su, Alagöz, Korkmaz, Çavdar, Toğmuş, Yağmur, Eynebey, Tatar, Görmüş, Bahtiyar, Kemal, Orhan, Cihanşah, Hızırşah, Nureddin, Abdi gibi Türklere de yaygın kullanılan isimlere rastlanmıştır¹¹⁷. Benzer şekilde Afyonkarahisar'da Murad, Emşah, Atabek, Balı ve Altun¹¹⁸; Maraş'ta Allahverdi, Şükri, Polat, Edip, Fethullah, Atam¹¹⁹; Kayseri'de Hasbeğ, Yedigâr, Evren, Emirşah, Yusuf, İskender, Tursun, Yahşi, Arslan, Bâli, Kiçibeğ, Koca, Hızırşah, İsfendiyar¹²⁰; Bursa'da Murad, Yakub, Hızır, Sefer, İskender, Bâli¹²¹ gibi isimlerin Ermeniler tarafından da kullanıldığı görülmüştür¹²².

Buradan hareketle Ermenilerce kullanılan Türkçe isimler arasında özellikle Murad, Atabek, Balı, Emşah-Emirşah gibi adlar daha yaygındır. Daha önceleri Ermeni çocuklarına Agop, Kevork gibi geleneksel isimler ve zaman zaman Türkçe isimler verilirken, Ermeni isyanlarının başladığı XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren “Vrej” (öç al), “Azad” (özgür), “Armenouhie” (Ermeni), “Vrejhouie” (hınc al), “Berdjouhie” (muhteşem) gibi¹²³ etnik vurgu da taşıyan isimler dikkat çekmeye başlamıştır.

Diğer taraftan Ermenilerin düğünlerde söyledikleri geleneksel türküler bile değişmeye başlamış, XX. yüzyıl başlarından itibaren yerlerini “Dzidzernag” (boğulma), “Groung”

(115) Önceki kayıtlarda Sarrafoğlu, Mimarçoğlu, Topaloğlu, Altunoğlu, Kürkcüoğlu vb. şekilde ifade edilen sülale isimlerinin, sonraki dönemlerde Agobciyan, Tahakyan, Mimaryan, Sarrafyan, Danilyan, Topalyan, Altunyan, Kürkcüyan, Tütüncüyan, Nersisyan, Dökmeciyan, Hopcanyan, İşilyan, Mimarbaşyan, Tokatlyan, Avakyan, Gazeryan, Çantayan, Mamcıyan, Dikilyan vb. kullanım yaygınlaşmıştır. AŞS.nr. 568/119; nr. 574/17; nr. 611/122, 515; nr. 615/56; nr. 609/170; HVS, sene 1315, defa 24, s. 178-187; sene 1314, defa 23, s. 262-271; sene 1325, defa 34, s. 520.

(116) Polat, *a.g.t.*, s. 83 vd.

(117) Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Yay. Haz. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2005, s. 56-57.

(118) Polat, *a.g.t.*, s. 83 vd.

(119) N. Günay, *a.g.t.*, s. 113.

(120) İnbaşı, *a.g.m.*, s. 51.

(121) Karataş, *a.g.m.*, s. 86.

(122) Türkçe isimler taşıyan gayrimüslim ahiyle ilgili olarak Ronald C. Jennings üç ihtimal ileri sürerek, bu kişilerin; a.Türk kökenli Hıristiyanlar, b.Çok eski devirlerde Türkleşmiş Hıristiyan ahalisi, c.Hıristiyan Türkler ile Türk dostu Ermeni ve Rumların evlenmelerinden oluşan sülaleler olabileceğini belirtmektedir. Göyünç, *a.g.e.*, s.57.

(123) Tcherkezian, *a.g.m.*

(turna) adlarındaki sürgün türküleri ile “Ani Karak”, “Yerpa patsvinn vor” (kapılar açıldığında) adlarındaki vatanseverlikle ilgili şarkı ve türkülere bırakmıştır¹²⁴.

Ermeni uluslaşma sürecinin fikri temelleri daha çok büyük kentlerdeki dil, edebiyat, müzik, tiyatro gibi sanat alanlarındaki çalışmalarla atılmışken, bunun eylem gücü daha çok taşradaki isyanlarla ortaya çıkmıştır. Sürecin amacına ulaşması için Anadolu geneline dağılmış cemaati, idealize edilmiş ortak bir vatan kavramında birleştirmek gerekiyordu. Bu amaçla çeşitli sanat alanlarındaki çalışmalarla “Ararat” ismi ortak vatan olarak sembolleştirilmiştir. “Turna” türküleriyle de bu vatana duyulan özlem dile getirilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde Ermenilerin Ekonomik Dönüşümü ve Uluslararası Sermaye

Endüstri öncesi ve endüstri toplumları “ağır” toplumlardı ve hareket becerileri düşüktü. Teknolojik gelişmeler mekânları, insanları, toplumları ve toplumun ürettiği değerleri daha hafif kıldı¹²⁵ ve bunlara hareket kabiliyeti kazandırdı. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Avrupa başta olmak üzere dünya, siyasi ve daha da çok iktisadi bir bunalım dönemi yaşamaya başlayırken iki etken söz konusu dönemi bir fırsata çevirmiştir. Bu etkenlerden biri, başlangıç devresindeki endüstriyel ekonomi, diğeri ise, sermaye birikiminin baskısı altında gelişen ve Marx’ın “taçlı başarı” olarak adlandırdığı demiryolları, buharlı gemiler ve telgraf gibi modern ulaşım ve iletişim araçlarının keşfiydi¹²⁶. Bu yeni teknolojiler sayesinde kapitalist ekonomi, coğrafi sınırlarını genişleterek geri kalmış bakir bölgeleri bu sisteme eklemişlerdir.

Demiryolları ve buharlı gemilerle somutlaşan bu yeni ulaşım teknolojisi, ticari ve askeri alanlarla oluşturduğu muazzam değişimin yanında, toplumlar ve kültürler arasında da yoğun bir akışkanlık ve geçiş imkânı sağlamıştır. Diğer taraftan söz konusu

teknolojik gelişmeler emek-sermaye ilişkisini de dönüştürmüştür. Böylece emekten her zamankinden daha çok bağımsızlaşan sermaye, “yeni tüketiciler üretme” fikri ve “kâr etmek” iştiağıyla rotasını yeni bakir alanlara yönlendirmiştir. Dolayısıyla dünyanın birbiriyle bağımlı ve bağlantılı tek bir ekonomik sisteme dönüştürülmesi, pek çok bakımdan sanayileşmenin en kapsamlı ve en göze batan yanındı¹²⁷. Bu bağlamda Osmanlı coğrafyasının bu değişimden etkilenmemesi mümkün değildi. Dünya ekonomik sistemine zorunlu da olsa eklenen Osmanlı coğrafyası, üretim artışı gibi iktisadi, modern ulaşım imkânları gibi teknolojik gelişmeler yaşamış olmakla birlikte, uzun vadede bu muazzam kapitalist döngünün paydaşları arasında yer alacak olan gayrimüslim tebaasının kendinden kopuşunu da acı tecrübelerle yaşayacaktır.

Söz konusu teknolojik dönüşümün mimarı olan emperyalist ülkeler daha çok ekonomik kaygılarla olsa da dünyanın geniş bölgeleri üzerinde, konjonktüre göre farklılık göstermekle beraber, detaylı politik, iktisadi ve kültürel bir kontrol mekanizması oluşturma çabası içine girmişlerdir¹²⁸. Bu amaçla dinsel görüntüsünden daha çok siyasi, iktisadi ve kültürel işlevselliğe sahip misyoner kuruluşları, arkalarındaki büyük finansal güçle, dünyaya daha da yoğun bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Osmanlı toplumunun çok uluslu yapısından kaynaklanan dinsel ve etnik farklılıklar, bu yeni süreçten daha fazla etkilenebilmesine neden olmuştur. Nitekim kapitülasyonların getirdiği ticari cazibe, Apostolik Kilisesinin dini ve kültürel tekeline kıvrarak, pek çok Ermeni’nin Fransa ve Avusturya’nın ticari ve siyasi himayesine girip “barataires” statüsünü elde etmek için Katolik mezhebine geçişinin yolunu açmıştır¹²⁹. Tabiiyet açısından çok kimliklilik getiren bu durum, benzer

(124) Tcherkezian, *a.g.m.*

(125) George Ritzer, *Küresel Dünya*, Çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010, s.47.

(126) Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı*, Türkçesi; Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, Temmuz 2003, s.48.

(127) Hobsbawm, *a.g.e.*, s.54.

(128) Ritzer, *a.g.e.*, s.85.

(129) Minassian, *a.g.e.*, s.21-22.

gerekleşmelerle ve misyoner faaliyetler sonucu Protestanlığa geçen Ermeniler için de geçerlidir.

Ulaşım teknolojilerinin gelişmesi liman kenti olması hasebiyle İzmir başta olmak üzere Batı Anadolu coğrafyasını, dünya çapındaki büyük ekonomik ağın parçası haline dönüştürmüştür. İzmir'den başlayıp kısa sürede liman hinterlandındaki iç bölgelere kadar ulaşan demiryolu hatlarının faaliyete geçmesiyle kıyıda başlayarak bölge zamanla uluslararası sermayenin etkisi altına girmiş, özellikle bir takım ticari avantajlara da sahip olan bölgedeki gayrimüslim tüccarlar uluslararası ticaretin araçları konumuna yükselmiştir. Bu sonuç, Avrupalı sermayenin de tercih ettiği bir durumdu. Nitekim İngilizler başta olmak üzere Avrupalı büyük sermaye sahiplerinin, Anadolu içlerinde ekonomik faaliyetlerde bulunabilmeleri için yerli aracı tacirlere ihtiyacı kaçınılmazdı. Özellikle Batı Anadolu'da çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan bahsi geçen yerli tacirler, devletin bürokratik zümresiyle olan ilişkilerinin yanında, bölgedeki üreticiler ve daha çok kıyı kentlerinde konumlanmış olan yabancı şirketler arasında bir köprü vazifesi görmek şeklinde izah edilebilecek bir avantaja sahiptiler¹³⁰.

Yabancı sermaye kontrolündeki bu ekonomik ağ, oluşturduğu yerel araçlarla kendini daha da muhkemleştirmiştir. Bahsi geçen yerli tüccar kitle, yerel sermaye ile uluslararası sermaye arasında para akışının önemli aktörleriydiler. Dolayısıyla bu ekonomik güç, Osmanlı coğrafyasında likit sermayeye kolay ulaşma özelliği sayesinde ekonomik faaliyetleri yönlendirme becerisini de ele geçirmiştir¹³¹.

Avrupalı tüccarlar genellikle ülkelerinden getirdikleri mallarını İzmir'deki ticaret evleri aracılığıyla gayrimüslim komisyonculara devrediyorlardı¹³². Hatta oluşan bu ticari cazibe ile XX. yüzyıla girilirken Anadolu'da Osmanlı vatandaşı olan bir kısım yerli unsurların ekonomik avantajlardan faydalanabil-

mek¹³³ için uyruk değiştirdikleri görülmüştür¹³⁴. Mesela XX. yüzyıl başlarında sadece İzmir'de uyruk değiştirerek İngiliz tabiiyetine geçen yedi yüzden fazla Osmanlı vatandaşı bulunmaktaydı. İngiliz uyuğuna geçenler genellikle gayrimüslimler olmakla birlikte aralarında Türkler de bulunmaktaydı ve hatta bir kısmı ismini dahi değiştirmişti¹³⁵.

Uluslararası sermayenin Osmanlı coğrafyasında oluşturduğu yeni ekonomik düzen kısa sürede yerleşik yapıyı dönüştürmüştür. Bunun neticesinde sermayeyi yönlendirme gücü Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin eline geçmiş, mülkiyetler el değiştirmeye başlamıştır. Mesela Yozgat'taki Ermeniler arasında para işletilmesiyle diğer bir ifadeyle poliçecilik ya da tefecilikle uğraşanların olduğuna dair bilgiler¹³⁶; Afyonkarahisar'da piyasaya önemli miktarlarda faizle borç para dağıtmak suretiyle tefecilik yapan çok sayıda Ermeni'nin tespit edilmesi, söz konusu kentlerde para piyasasının kontrolünün Ermenilerin eline geçtiğini düşündürmektedir.

Bu değişimin bir yansımasını gayrimenkul değerleri üzerinden yapılan bir çalışmada da görmek mümkün olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında 59 ev üzerinden yapılan değerlendirmede, Afyonkarahisar'da Ermenilerin oturduğu evlerin ortalama değeri 5.944 kuruş olarak tespit edilmiştir. Aynı dönemde Müslüman evlerinin ortalama değeri ise 4.941 kuruştur¹³⁷. Ev fiyatları üzerinden yapılan bu değerlendirmeye göre Ermenilerin

(130) Kasaba, *a.g.e.*, s. 60.

(131) Kasaba, *a.g.e.*, s. 14.

(132) Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 362-363.

(133) Önceleri gümrük vergilerinde zimmilerden alınan miktar Müslümanlarınkinden fazladır. Fakat kapitülasyonların getirdiği düzenlemelerle bu oran düşürülmüştür. Bkz. Ahmed Akgündüz-Said Öztürk, *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1999, s.433.

(134) Osmanlı Hükümeti, 1869'da "Uyruklu ve Uyrukluğa Kabul Kanunu"nu yürürlüğe koymuştur. Bu kanunla uyruk değiştirmelerde hükümetin ön onayı şart koşulmuştur. Buna ilaveten uyruk tespiti için bir komisyon kurulması ve pasaport denetiminin sıklaştırılmasıyla ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Roderic H.Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, C. II, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 30-31.

(135) Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yay., Ankara, 1982, s. 20.

(136) Karaca, *a.g.e.*, s. 46.

(137) Polat, *a.g.t.*, s.208-209.

oturdukları evlerin ortalama değeri Müslümanlarınkinden daha yüksektir.

Aynı dönemlerde erkek nüfus baz alınarak terekeler üzerinden yapılan bir başka incelemede, ortalama tereke değeri Ermeni erkek nüfus için 54.108 kuruş, Müslüman erkek nüfus için 32.598 kuruş olarak tespit edilmiştir¹³⁸. Yani XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında inceleme yapılan bölgede Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerin ekonomik güçleri Müslümanlara göre çok daha yüksekti. Kıyaslamak adına Antep sancağında daha erken bir dönem olan XVIII. yüzyıl terekeleri üzerinden yapılan incelemede Ermenilerle Müslümanların mal varlıkları birbirine çok yakın çıkmıştır¹³⁹. Dolayısıyla iki toplum arasındaki ekonomik dengenin Ermeniler lehine bozulmasının XIX. yüzyılda ve özellikle de Tanzimat'tan sonra olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan Tanzimat sonrası dönemi kapsayan toplam 84 adet emlak alım-satım işlemi incelenmiştir. Buna göre Müslümanların Ermenilere sattığı emlak sayısı 35 tanedir ve toplam satışların %42'sini oluşturmaktadır. Buna karşılık Ermenilerin Müslümanlara sattığı emlak sayısı 6 tanedir ve toplam satışların %7'sini oluşturmaktadır. En çok emlak satışı ise 43 tane ile Ermenilerin kendi aralarında gerçekleşmiştir ve toplam satışların %51'ni oluşturmaktadır. Buradan hareketle emlak satışlarında daha çok Müslümanların satan, Ermenilerin ise satın alan taraf oldukları görülmüştür¹⁴⁰. Emlak satışlarından elde edilen veriler de tereke kayıtlarından elde edilenlerle örtüşmektedir ve Ermenilerin ekonomik açıdan daha iyi bir durumda olduklarını teyit etmektedir.

Ekonomik durumla ilgili söz konusu tespitlerin bölgesel olmayıp, ülkenin pek çok yerinde benzer durumun yaşandığını yabancı devlet temsilcilerinin Anadolu'da tutmuş oldukları raporlar teyit etmektedir. Erzurum'daki İngiliz konsolos J. Brant, 1 Mart 1849'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bilgi aktarırken; Ermenilerin Türklerden yoğun

bir şekilde arazi satın aldıklarını ve Tanzimat'tan bu yana Hıristiyan nüfusun refah seviyesinin arttığını ifade etmektedir¹⁴¹. Bir diğer İngiliz konsolos Charles Blunt, İzmir için hazırladığı raporda, Tanzimat'ın ilanından sonra Hıristiyanların durumunun her geçen gün iyiye gittiğini, üretim alanlarında ağırlıklarının arttığını, bu ana kadar egemen unsur olan Türk nüfusun yerini artık Hıristiyanların aldığını, tarımla uğraşmaya çalışan Türklerin ise tefeci bazı Hıristiyanların ağına düşerek mallarını yok pahasına elden çıkarmak zorunda kaldıklarını belirtmektedir¹⁴².

Yukarıdakilere benzer ifadeler Gelibolu'daki İngiliz konsolosu William G. Abbott'un, 24 Eylül 1860 tarihli raporunda da yer almaktadır. Konsolos raporunda; Tanzimat'ın ilânından itibaren çarpıcı bir iyileşme yaşandığını, Hıristiyanların önemli oranda toprak sahibi olduğunu, ticaret ve zanaat sahalarına Hıristiyan ve Musevilerin hâkim olduğunu, Hıristiyanların Türklerden sürekli mal satın aldıklarını, köylü Hıristiyanların ekonomik durumunun Müslümanlarınkinden daha ileri olduğunu aktarmaktadır¹⁴³.

Ekonomik alanda başlayan söz konusu toplumsal dönüşüm, doğal olarak sosyal ve kültürel hayata da tesir etmiştir. Bu çerçevede Ermenilerin eğitim aldıkları okullardan, günlük kıyafetlerindeki değişime kadar bir farklılaşmayı takip etmek mümkün olmuştur. Nitekim artan Avrupa etkisi yerel kıyafetlere kadar yansımış ve bunun neticesi olarak Avrupalı kıyafetlerin ve takım elbiselerin kullanılması yaygınlaşmıştır. Hatta Anadolu kentlerinde bile erkekler geniş terekli şapkalar, cep saatleri, köstekli saatler takmaya başlamışlardır¹⁴⁴. Kıyafetlere kadar yansıyan yaşam tarzındaki bu değişim, İstanbul gibi

(138) Polat, *a.g.t.*, Ekler kısmı, tablo 13, s.307.

(139) Güllü, *a.g.e.*, s.74.

(140) Polat, *a.g.t.*, s.210-211.

(141) Salâhi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim - 3 Kasım 1989, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 346-347.

(142) Sonyel, *a.g.m.*, s. 349.

(143) Sonyel, *a.g.m.*, s. 349.

(144) Tcherkezian, *a.g.m.*

büyük kentlerde taşradan çok daha önce gerçekleşmiştir. İstanbul'daki Ermeni kadınlar gösterişli ve güzel ulusal kıyafetlerini, XIX. yüzyılın ortalarında bir daha çıkmayacak şekilde, çoktan dolaplara kaldırmışlardı¹⁴⁵.

XX. yüzyıl başlarında Anadolu'daki tespitlerini aktaran Bela Horvath da bu hususa dikkat çekerek "Avrupalıların kullandığı giysiler ne yazık ki halk arasında süratle yaygınlaşıyor. Köylü gençler arasında renk renk şalvar ve gömlekler yerine gri pantolon ve ceketler giyenler çoğalıyor. Eğer değişim bu süratle ilerlerse turistlerin halk giysileriyle tanışabilmesi için herhalde bir süre sonra özel folklor ekipleri kurmak gerekecek," demektedir¹⁴⁶.

Sonuç

Ermeniler kültür ve kimliklerini kaybetmeden asırlar boyunca Türklerle iç içe yaşamışlardır. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde Orta ve Batı Anadolu kentlerinde Ermeni nüfus yok denecek kadar azken, zamanla yapılan göçlerle bu bölgelerde de önemli bir Ermeni iskânı ortaya çıkmıştır. Celali İsyânları ve doğu bölgelerinde yaşanan savaşlar, Orta ve Batı Anadolu'ya yapılan göçleri hızlandıran faktörler olmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren ise gelişen ulaşım teknolojileri ve ticari gerekçeler, batıya doğru göçü arttıran diğer bir faktör olmuştur.

Tanzimat dönemine kadar yaşadıkları bölgelerde genellikle cemaatlerine ait mahallelerde ikamet eden Ermeniler, Tanzimat sonrası dönemde Müslümanlarla aynı mahallelerde ikamet etmeye başlamışlardır. Tanzimat döneminden başlanarak yapılan düzenlemeler sonucunda Ermeniler, Osmanlı bürokrasisinde önemli görevler almışlar, yerel düzeyde pek çok mecliste temsil hakkı kazanmışlar ve hatta muhtar seçilerek yönetime dâhil olmuşlardır.

XIX. yüzyıldan itibaren çok kimlikli devletler üzerinde oldukça tahripkâr bir etki yapan ulusçuluk akımı, Osmanlı Ermenileri-

ne de sirayet etmiştir. Ermeni uluslaşma süreci dönemin şartlarına göre doğal sayılabilecek özelliklerinin yanında, misyoner kuruluşlar başta olmak üzere dış yönlendirmelerin de müdahil olduğu şartlarda ortaya çıkmıştır.

Sanayi Devrimi sonucu Anadolu'da yabancı sermayenin oluşturduğu iktisadi şartlar içinde Ermeniler, el sanatları ve ticaretteki becerileri ve kendilerine sağlanan imtiyazlarla ekonomik standartlarını yükselterek ciddi bir sermaye birikimi yapmışlardır. Bu durum Osmanlı toplumundaki sermaye birikimini Ermeniler lehine bozmuştur. Diğer taraftan yükselen ekonomik standartlarıyla bir kısım Ermeniler bu konularını borçlu olduklarını düşündükleri emperyalist devletlerin kontrolüne girmişlerdir. Misyoner faaliyetleri sonucu mezhepsel ve kültürel bir dönüşüme maruz kalmış olan Ermeniler, XX. yüzyıl başlarında başlayan tedhiş hareketleriyle kendilerini, yüzlerce yıllık toplumsal birlikteliğin dramatik bir şekilde son bulacağı bir sürecin içinde bulmuşlardır.

Kaynakça

Afyonkarahisar Şer'iyye Sicili/AŞS.nr. 567, 568, 569, 572, 574, 591, 604, 605, 609, 611, 615, 616, 617, 647

AKGÜNDÜZ, Ahmed – ÖZTÜRK, Said; 700. *Yılda Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1999.

ATABEK, Ömer Fevzi; *Afyon Vilayeti Tarihçesi*, Haz. Turan Akkoyun, AKÜ Yay., Afyon, 1997.

ATAY, Falih Rifki; *Çankaya*, Kırıl Matbaası, İstanbul, 1984.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi/BOA. ML.VRD. CMH.1276; Cevdet Dahiliye, 9101; ML.CRD.1343.

BOURNOUTIAN, George A; *Ermeni Tarihi/ Ermeni Halkının Tarihinine Kısa Bir Bakış*, Çev.Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras Yay., İstanbul, Kasım 2011.

BULDUK, Üçler; *XVI. Asırda Kara Hisar-ı Sahib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.

(145) La Baronne Durand de Fontmagne., İstanbul Günleri (*İkinci İmparatorluk Döneminde İstanbul'da Fransız Konsolosluğunda Geçen Günler*), Türkçesi: İsmail Yerguz, Yayına Haz. Erkan Serçe, İstiklal Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 279.

(146) Horvath, a.g.e., s.9.

BURNABY, Fred; *At Sirtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yay., İstanbul, 2005.

ÇADIRCI, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara, 1997.

DANIŞMEND, İsmail Hami; *Osmanlı Devlet Erkâmı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971.

DARKOT, Besim; "Karahisar", İslâm Ansiklopedisi, C. VI, İstanbul, 1955.

DAVISON, Roderic H; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, C. I, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997.

-----; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, C. II, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997.

EMECEN, Feridun; "Afyonkarahisar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1998.

ERCAN, Yavuz; *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler (Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

FAROQHI, Suraiya; *Osmanlı Kültürü ve Gündelik yaşam –Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla-*, Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002.

-----; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler (Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650)*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.

FONTMAGNE, La Baronne Durand de; İstanbul *Günleri (İkinci İmparatorluk Döneminde İstanbul'da Fransız Konsolosluğunda Geçen Günler)*, Türkçesi: İsmail Yerguz, Yayına Haz. Erkan Serçe, İstiklal Kitabevi, İstanbul, 2007.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan; *Antep Ermenileri/Sosyal Kültürel ve Siyasi Hayat*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, Ocak 2010.

GÜNAY, Mehmet; "XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler/Birlikte Yaşama Kültürü*, IV.Cilt, Editör; Mehmet Metin Hülagü vd., TTK Yay., Ankara, 2014.

GÜNAY, Nejla; *Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

GÜREL, Ali; *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Ankara, 2007.

GÜRÜN, Kamuran; *Ermeni Dosyası*, (Mart 2001).

HOBBSAWM, Eric; *Sermaye Çağı*, Türkçesi, Bahadır Sina Şener Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, Temmuz 2003.

HORVATH, Bela; *Anadolu 1913*, Çev.Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1996.

Hüdavendigâr (gazetesi), numara 1653, 9 Ağustos 1311.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi (HVS), sene 1324, defa 34, HVS, sene 1303, defa 13; sene 1315, defa 24; sene 1325, defa 34

İLGEN, Abdulkadir; "Siyasal Yapıları İçeren Ekonomi-Dünyalar İçinde Bir Ticaret Diasporası: Ermeniler (XVII ve XVIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler/Sosyo-Ekonomik Hayat*, VCilt, Editör; Mehmet Metin Hülagü vd., TTK Yay., Ankara, 2014.

İNBAŞI, Mehmet; "XVI. Yüzyıl'da Kayseri ve Civarında Ermeniler", *21. Yüzyıla Girenken Tarihe Dostça Bir Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Yay. Haz. Berna Türkdöğün, AKDITYK (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu) Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

KANTARCI, Şenol; "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, 2002.

KARACA, Taha Niyazi; *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara, 2005.

KARATAŞ, Ali İhsan; "Fethinden XIX Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C. 14, S. 2, 2005.

KARAZEYBEK, Mustafa; "Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar", *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği Yay., Afyon, 2004.

KASABA, Reşat; *Dünya, İmparatorluk ve Toplum (Osmanlı Yazıları)*, Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

KEVORKIAN, Raymond H- PABOUDJIAN, Paul B; *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yay., İstanbul, Kasım 2012.

KÖKSAL, Osman; "Millet-i Sadıkanın XIX. Yüzyıl Osmanlı Dünyasındaki Sosyo-İktisadi Refahına Lokal Bir Örnek: Şumnu Ermenileri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler/Sosyo-Ekonomik Hayat*, VCilt, Editör; Mehmet Metin Hülagü vd., TTK Yay., Ankara, 2014.

KURMUŞ, Orhan; *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yay., Ankara, 1982.

KÜÇÜK, Cevdet; *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1984.

MERCAN, İsmail Hakkı; "Şeriyeye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler", *Hoşgörürü Toplumunda Ermeniler*, C. II, (Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu –Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği-, Yay. Haz. M. Metin Hülagü-vd., Erciyes Üniversitesi Yay., Ocak 2007.

MINASSIAN, Anahide Ter; *Ermeni Kültürü ve Modernleşme (Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil)*, Çev.Sosi Dolanoğlu, Aras yay., İstanbul, Ekim 2006.

OLIVIER, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yılında Türkiye ve İstanbul)*, Çev. Oğuz Gökmen, Ayıldız Matbaası, Ankara, 1977.

ORTAYLI, İlber; *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2004.

ÖZCAN, Selim; “XIX. Yüzyılın Ortalarında Merzifon’da Ermenilerin Sosyal ve Ekonomik Durumu”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler/Sosyo-Ekonomik Hayat*, V.Cilt, Editör; Mehmet Metin Hülâgü vd., TTK Yay., Ankara, 2014.

POLAT, Zekif; *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Afyonkarahisar’da Ermeniler (1839-1923)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2011.

RITZER, George; *Küresel Dünya*, Çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010.

SIMEON, *Tarihte Ermeniler*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1999.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye/SNMU, sene 1316, defa 1.

SONYEL, Salâhi R; “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sem-*

pozyumu, Ankara 31 Ekim – 3 Kasım 1989, TTK Yay., Ankara, 1994.

ŞİMŞİR, Bilâl N; *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Eylül 2009.

ŞİŞMAN, Adnan; *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, TTK Yay., Ankara, 2004.

TCHERKEZIAN, G; “La Communauté Arménienne d’Afyon Karaisar”, *Paru dans le quotidien en langue arménienne “HARATCH”*, traduction Lise Nazarin, <http://www.eglise-apostolique-arménienne.com/tranche.htm>

TOROS, Taha; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslim Azınlıklar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, (1985).

UBUCINI, J. H. A; *1855’de Türkiye*, C. II, Çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

URAS, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul, 1987.

YÜCEER, Saime; “Bursa Ermenileri Üzerine Bazı Saptamalar ve Orhangazi’de Ermeni Olayları (1914-1922)”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2006, S.29.